

НЕ СУДИЛОСЯ ЗДІЙСНИТИСЯ...

Сергій Гальченко

УДК 82-94+929(477)Панч

Із довоєнних письменницьких архівів збереглося дуже мало — переважна їх більшість, залишена напризволяще, загинула, а деякі загубилися чи розпоршилися на дорогах війни. Якщо пощастило евакуювати до м. Уфи матеріали відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, то цього, на жаль, не змогли зробити інші наукові установи, і сталося непоправне — вони втрачені, очевидно, назавжди.

З-поміж переданих 1934 року відділу рукописів Інституту літератури (за розпорядженням оргкомітету СРПУ) численних матеріалів до Харківської бібліотеки ім. Короленка один із найбільших за обсягом — архів Петра Йосиповича Панча. То були, очевидно, рукописи його «Голубих ешелонів», можливо, й інших творів чи листування. На щастя, не одважився П. Панч передати тоді до Інституту літератури, а отже, й до бібліотеки ім. Короленка свої щоденники, які вів ще з початку 1910-х років, і тому вони збереглися.

Гортаючи поживклі від часу блокнотики, записнички, зошити, хронологічні межі яких об'єднують майже шість десятиліть (!), дивуєшся і заздриш наполегливості автора, адже ведення щоденника вимагає, насамперед, самодисципліни — записувати треба якщо не щодня, то принаймні хоча б фіксувати ті події і факти, що стосуються не лише власної особи. Важливо показати їхнє відображення в контексті своєї епохи.

Є щоденники різні за формою і змістом. Одні пишуться виключно для себе як матеріал для майбутніх споминів чи літературних творів. Часто там зашифровуються імена сучасників. Є й такі, що пишуться свідомо, з розрахунку на читача. Тому особа автора, як

правило, постає у вигідному для себе ракурсі. Цього, однак, не скажеш про щоденники П. Панча, що зберігаються в його родинному архіві.

До 100-річного ювілею П. Панча підготовлено книгу його щоденникових записів під назвою «Не поле перейти...» (упорядники І. Ільєнко та С. Гальченко), яка, на жаль, так і не вийшла у видавництві «Радянський письменник». Це дало б можливість спізнати багато цікавих і не відомих досі фактів із літературного процесу на Україні в двадцятих роках чи й побачити те трагічне, що було штучно створене в тридцятих.

Та й період війни 1941–1945 років зафіксований якнайповніше — від побутових подробиць, що доводилося спостерігати серед евакуйованих в Уфі, і аж до «секретних» тоді матеріалів «Білого ТАРСу», виписок із так званої «націоналістичної преси» чи текстів із радіопередач «ворожих» радіостанцій. Біля таких записів П. Панч дописував свої репліки з поміткою «П. П.» (очевидно, не виключаючи можливості, що вони можуть потрапити в руки СМЕРШу), але й такі нотатки зараз можуть зацікавити читача принаймні тими джерелами, які й досі фактично залишаються недоступними нашим дослідникам.

Можливо, П. Панч мав намір написати якийсь великий твір про війну, не створюючи ні білих, ні чорних плям, а кажучи тільки правду про трагедію свого народу. Але цьому наміру не судилося здійснитися, бо в перші ж повоєнні роки він став об'єктом несправедливих критичних звинувачень за свій роман «Запорожці» (у пізнішій редакції — «Гомоніла Україна»).

Петро Панч

ЗАПИСКИ «ЕВАКУЙОВАНОГО». 1941 РІК (уривки)

6/VII приїхали у Куйбишів. Куйбишів здипломатничав і переправив наш ешелон в Уфу. Звідци хотіли направити ще далше, в Стерлітамак, але ми запротестували, зв'язались з Раднаркомом і домовилися залишитися в Уфі. Раднарком зустрів привітно — розмістили на «урядових дачах» під городом.

З вокзалу переїздили на автобусах, речі на вантажних машинах. [...]

Письменницькі родини розмістили в головному корпусі (дача 16). Тут же Раднарком організував їдальню. Умиватися бігають до криниці. За лісом унизу протікає річка Уфа (тут її називають Уфімка). Досить широка і глибока річка з бистрою течією і гладкими берегами. Вода мутна, сіра. Фарби густі і набряклі. Погода нерівна — вигляне сонце — жарко, знайде за хмару — холодно. [...]

10/VII. У м. Уфі несподівано зустріли Галана, Путраменту і Паторжинського. Виявилось, що прибув другий ешелон, у якому 32 родини письменників, а крім того артисти, художники (Шовкуненко, Трохименко) і урядовці. [...]

Уфа — місто дерев'яне, розкинуте на високому горбі над річками Білою і Уфімкою. Вода в річках жовтаво-мутна. Береги зелені, болотні або усіяні щабнем. Купатися не зовсім добре — течія бистра, вода холодна.

В Уфі на центральній вулиці Леніна ходить трамвай № 1, 2, 3; декілька кам'яних будинків в констр[уктивістському] стилі — пошта, будинок «Башсоюз», під якими низка магазинів, великий оперний театр на 2000 місць. Це червона цегляна будівля, споруджена ніби по заповіту Аксакова.

Вулицю Леніна пересікає Пушкінська, на якій міститься будинок уряду. Це нова імпозантна будівля особливо на полі дерев'яних, рублених одноповерх[ових] будинків.

Є ще декілька кам'яних будинків старого, казарменного типу на рівнобіжній з Ленінськ[ою] вул. — К. Маркса — а решта майже всі рублені, старовинні будівлі.

Всі установи розміщені в центрі. Чим далше від центру, тим більші двори, а квартали тягнуться іноді на 1/2 кілометра.

До приїзду евакуйованих в Уфі жилося тихо, спокійно і не дуже заможно. В місті більше руських, потім татар і решта (28 %) башкири. Народ флегматичний, будучи за царату пригніченим, і досі носить на собі печать якоїсь торопкості, але ввічливий, люб'язний і відзивчивий. Довкола Уфи — зелені густо соковиті ліси. Природа тут менш лірична, ніж на Україні: фарби густіші, але ніби збікли. Клімат різко континентальний: то спека, то холодно.

[...]

12/VII — 20/VII. Всі ці дні пішли на улаштування справи з пропискою і одержанням ордеру на кімнату. Башкирські письменники ухвалили прийняти нас на свої кварт[ири]. Я одержав кімнату у татарського письменника Кудашова — Гоголя 28. [...]

23-24/VII. При Спідді письменників заклали секцію письменників України. Обрали бюро секції: голова — Панч, заступники — Тичина і Рибак.

Від московськ[ого] Літфонду одержали 10 000 крб. на допомогу евакуйованим.

Сьогодні мали розмову з президентом АН УРСР Богомольцем. Внесли пропозицію, оскільки Академія буде працювати і в Уфі, розгорнути роботу при Інституті мови і літератури відділ української художньої літератури. В основу покласти роботу, пов'язану з суч[асною] вітчизняною війною, вивчення народн[ої] творчості українців у Башкирії і взаємних впливів на творчість.

Пропозиція прийнята, Головою відділу призначено академіка Тичину. До роботи притягаються — Яновський, Рильський, Панч, Рибак, Кочерга Копиленко. [...]

28-29/VII. ... На берегах річки Белой є прекрасні пейзажі. При заході сонця на фоні зари виділяється високий минарет в началі Пушкінської или смежної ей улицы, а

вокруг деревянные домики, как серые глыбы камней. Все это на высоком холме и совершенно не похоже [на] другие уголки города. Что-то сказочное, древнее, времен Пугачева, Ермака.

На другом низком берегу Белой — новый поселок. Избушки, как кубики, и ни одного деревца, лень помочь природе, а за поселком пустые рощи, зеленые луга. Говорят, что здесь Нестеров писал свои бессмертные картины «Св[ятая] обитель», «Покой» и др.

Да, покой и тишина даже сейчас, когда раздаются свистки паровозов, гудки заводов, все еще таится в густых тонах, в глухих рощах, в суровых водах, в молчаливых обитателях Уфы. [...]

2-3/VIII. ... Сегодня было первое заседание Института общ[ественных] наук АН УССР под председательством Калиновича. Обсуждали и намечали темы работы. Я взял тему «Партизанская война укр[аинского] народа во время немецк[ой] оккупации» и вторую тему — «Укр[аинский] народ в Башкирии — рассказы и сказки». [...]

10/VIII. ... Були у секретаря обкому по агітації і пропаганді Кузиєва. Домовилися про видання мас[ової] бібліотечки розміром до 1 др[укованого] арк[уша]. Кожна книжка [буде] складена із художніх речей на оборонну тему.

Із того, що вже зараз є на руках письменників, можна випустити брошурок 15. Це буде гарний вклад в оборонну роботу, тим паче, що такої літератури бракує в кіосках. [...]

12-13/VIII. ... АН УРСР ухвалила випустити науковий збірник «Уфа». Відбулась нарада разом із місцевими науковцями. Має бути цікавий збірник і був би для Башкирії коштовним подарунком, бо своїми силами такої роботи їм не підняти. Тут є Інститут мови і літератури, але сили і слабенькі, і мало. Передмову до книжки вони мусять розглядати вже як наукову працю.

Майже все майно Ак[адемії] н[аук] прибуло на баржах і по залізниці, наспіх забите в ящики з дикту. І в таких ящиках були стародруки, оригінали Шевченка і інших класиків. [...]

19/IX. З групою співробітників АН УРСР (В. Петров, Копиленко, запрошений до участі худ[ожник] Давлет Кільдеев і місцевий нау-

ковець Касимів) виїхали до Чишми, в районі якого живуть українці. Експедиція організована по темі «Українці в Башкирії». В Чишминському районі (в 50 кіл[ометрах]) від Уфи є два села — Боголюбівка і Санжарівка, організовані переселенцями, які виїхали із-під Кременчука і з Н[ових] Санжарів ще 1899 р.

За 45 років українці цілком заховали українську мову, що збереглась краще, ніж на Україні. Зберігли звичаї і побут.

Вигляд сіл відрізняється від українських, по-перше, тому, що немає садків (вимерзають), по-друге, більшість хат рублені, тому що купують зруби готові у татар, хоч в середині усі мазані і побілені. Одягаються так само, як і на Україні. Діти не знають України, вони народилися тут уже і не тужать по рідному краю. Із старіших дехто ще зітхає по «рідній Україні».

Раніше вони жили заможнo, зараз усі в колгоспі. За останні два роки недорід, і тому в селі немає ні поросяти, ні курки.

20 вересня 1941 р. експедиція виїхала із Уфи на станцію Чишми, близько якої є українські села.

У вагоні літня жінка забалакала до червоноармійців на чистій українській мові:

— «Он і хата моя, сама мазала, тільки дощ оббив», — і показала на крайню хату під соломою.

— «А яке це село?».

— «Богомолівка».

— «Мы приедем к вам в гости», — сказав красноармієць.

— «Пожалуйте, як би був син, він би сам вас запросив, а зараз на фронті, уже й ранили. У второму Калініне, де це воно лежить?».

Ночували на селекційній станції, в 2^{1/2} кіл[ометри] від станції Чишми. У співробітниць станції є робітниця — здорова, червонощока дівка. Я гадав, що вона українка і почав до неї розмовляти по-українському. Вона відповідала доладу, але на покаліченій російській мові. Виявилось, що вона мордовка, її господиня — татарка, а сусіда — українець.

21 вересня 1941 р. Прибули в село Боголюбівку. Це українське село на 40 дворів, витяглося

воно по одній вулиці, що тяглася рівнобіжно залізничі Уфа — Куйбишів. Частина хат рублених, на зразок башкирських, частина мазаних, білих одна дві, а то обмазані тільки глино. Більшість криті соломою. Є й під бляхою. У маленьких дворах, обнесених низеньким тином — порожньо, обмазаний глиною хлівець, та ще порожній саж, ото й усе господарство. За двором клапоть огороду під соняшником, картоплею. Жодного плодового дерева. Кущі жовтої акації, кленка, бузку — ото й уся рослинність.

Зустрінутий нами дядько, рослий з смуглявим обличчям і чорними вусами, зодягнутий в коротенький кошушок, добрі чоботи і високу смушеву шапку сказав мішаною мовою, що в Богомолівці немає сільради, треба їхати в Санжарівку.

— А ви по якій надобності?

— По науковій.

— Тоді ось тут в заулочок заверніть і через колю на той бік, там і колгосп і сільрада.

Приїхали в Санжарівку. В селі живуть українці, що переселилися сюди в 1899 році із Санжар Полтавської губ. Хати розтяглися по одній вулиці. Та само, як і в Боголюбівці, низенькі тини, ворота на чотири-п'ять глиць (тут їх називають «жердьові»). Біля хат хлівці, сажі, клуні і криниці, але садків немає. Одні кущі жовтої акації, бузку, бузини, клену, берестка. За дворами — огороди, за огородами — луки, а далі рештки від лісу, знищеного у 18 році.

Ми зупинилися у вдови Василяни Коваленко. У неї хата під бляхою, на помості. Чоловік був писарем сільського Правління.

Василина Коваленко говорить тільки українською мовою, а її дочка Олена років 25 дівка вживає вже мішаної мови. Проте українську знає. Горіла лампа.

— Багато гасу вигорить, — говорю я, — і вкрутив гніт, але Олена знову викрутила і сказала:

— Як не наїсися, так не налижешся. Не люблю, як ото воно блимає.

— Василина Коваленко за вечерею розбалакалась. Вона знає українські пісні — «Ой хмелю, мій хмелю», «Випрягайте хлопці коні», «На вгороді верба рясна».

— А то ще минулого року тут стояли червоноармійці, так співали «Сад вишневий» — ну і ловко... А тепер то «Катюшу» — то ще щось співають, триндички всякі.

Тов. Копиленко каже:

— А ви заспівайте якої-небудь.

— Та ну його, щоб ще співати, — відмахнулась Василяна.

В розмові з художником тов. Петров вжив слова карбованець.

Василина розсміялась:

— А старий уже, не знає, а я от догадалась — руб, карбованець!

Увечері до Олени зійшлися подруги, дівчата дебелі, червонощокі і далеко не молоді. Мова в них мішана.

Почувши, що Копиленко не поголений, вони соромливо захихикали.

— Як то воно «не поголений»? А як це він буде «поголений»?

Але догадавшись, про що йде мова, зніяковілі і змовкли.

(Із щоденника експедиційної групи Інституту суспільних наук АН УРСР по темі «Українці в Башкирії»).

21/IX. Ми ще були в с. Санжарівці. В селі переводили мобілізацію людей і коней. Настрій сумний. В колгоспі залишилось тільки 7 чол[овік] робочих рук, а не скошено ще 300 га хліба. Насуваються холода, падала вже крупа. [...]

22 вересня в Санжарівці.

До хати зайшов сивий дідок з благообразним обличчям, круглою борідкою, блакитно-сірими очима і з лисою головою. Він був у старому кожусі (цього дня було холодно, дув різкий вітер, зривався дощ), у високих валянках і кречав від болі в ногах.

— Ревматизм, — пояснив дід.

— А ви тутешній?

— З Богомолівки, хотів під'їхати, та де того коня візьмеш — і скептично махає рукою.

Дідові вже 74 роки. Він приїхав сюди в 1899 р. із с. Пісчаного, з-під Кременчуга. Почувши, що з ним розмовляють українською

мовою, він і собі починає говорити вже майже чистою українською мовою.

— Ви курите?
— Ні, нюхаю.
— І досі не вивелося?
— Хіба таке гівно покинеш? Якби що путне, то й покинув може б.

— А на Україну вас не тягне?
— Ні, чого там я не бачив?
— Там же інше небо, вода інша.
— Да, дуб там покрепче, правда.
— А як діти української мови не забувають?

— Забувають. Ми як приїхали та пожили тижнів два у кацапів, після того діти просто кацапчата стали. Сміха було! — і він весело регочеться. — Воно так, до татар укинь і татарчам стане.

— Чому садків немає?
— Не ростеть, високо. Я сам привіз тридцять щеп, е-е померзло все, викинув на весну.
— Ну а тополі, осокор?
— То дич, то росте... А де ж ваші семейства?

— Семейства в Уфі.
— В Уфі. Ну надо йтить...

Звати діда Петро Евтофович Лихман.

— Як тут їздять, в дишло, чи в дугу?
— Є і так, і так. То як приїхали, сміялись з нас «о хохли пара коней в одну голоблю», а тепер тут багато так їздять — лагері тут були, дорога не спить... Ох як приїхали сюди, обіжали здорово татари, шістдесят коней за одно літо вкрали. Такий народ, пальця не клади в рот, а то відкусить.

— У Восімнадцятому році було тут грабежів — лихо. Який-небудь дядько піде конячку продати, а вони вже знають, вислідять за скільки він продав і скільки витратив. Повертає назад з бабою, а отут коло Давліканова його вже й перестрічають.

— «Тпру! Злізай дядьку. Ну що ти вінчався по советскому?».

— «Ні, не вінчався».
— «Ну так ми тебе обвінчаємо!».

Зв'яжуть їм руки хусткою і обведуть довкола воза.

— «Ну ти як вінчався у церкві, платив попові?».

— «Платив».

— «Так і нам плати».

— «Та я продав конячку...».

— «Знаємо, продав за сімсот карбов[анців]».

— «Так я ж витратився вже».

— «Знаємо, п'ятдесят карбованців, а решту давай сюди».

Їде дядько далі, а його перестрівають знову.

— «Дядьку, вінчався по советскі?».

— «Вінчався».

— «Ну їдь собі».

Отаке тоді було!

Згадали про Кременчук, що його вже захопили німці.

— Дивись ти, значить міст порвав? Я знаю той міст. Ярмарка була в Кременчуці саме на Івана, влітку, а піп, брат машиніста зліз на паровоз і почав крутити. Машиніст кудись пішов, а він крутив, крутив, паровоз і пішов. Він уже хоче зупинити, а паровоз ще дужче, а тут по мосту люди, тротуар з одного боку і з друго[го], мостом женуть волів. Як врізався паровоз, скільки тої подавив худоби, наскочив на волів і загальмувало, а тут був такий, що розуміється, ну він і зупинив.

— Тоді віл був шістдесят крб., ну скаже хазяїн двісті і казна платить, стояла гарба двадцять крб. скаже сорок — казна платить сполна.

На моїх очах це було. Десь за Крюковим станція там, ну дають телеграму — бережись, а куди тут бережись, як народ у два ряда. Ну жертв не було, хто побачив, скакував з підводи. Що тому попові було не знаю, бо він зскочив з паровоза.

— А ви читали книжку Шолом-Алейхема? У нього таке оповідання єсть.

— Не читав. Це на моїх очах було.

— По Україні не скучаєте?

— А що там, щоб скучати. В тридцятому році приїздив один звідти, як перетомили людей. Голод там був чи що?

23 вересня в селі Санжарівка.

В хаті Орини Миколаївни Шпортько. Переселилась вона до Санжарівки в 1900 році на другий рік після перших переселенців, із с. Нові-Санжари, на Полтавщині. «Як виїз-

дили із села, справили молебень. Їхало разом чотири сім'ї: Лисенко один і другий, мій отець їхав... чотири сім'ї. Виїздили по хорошому, а обіду ніякого не справляли. Хати своєї не було, дітей забрали та й поїхали».

— Давно ваш хазяїн помер?

— Хазяїн? Сьомий год.

— А скільки Вам років?

— Не докажу іменно. Так я сюди їхали годів 28 було, а може й тридцять, не докажу іменно.

— А які ви пісні співаєте?

— Я ще як дівкою співала, та більш і не співала, забула вже.

— А «На вгороді верба рясна» пам'ятаєте?

— Такої не пам'ятаю.

— А «Ой хмелю, мій хмелю»?

Онука Настя чотирнадцяти років підказує:

— Її і зараз співають.

Баба Орина:

— Всіх пісень співають тільки перемінилось.

— А казку яку-небудь пам'ятаєте?

— Не могу я нічого такого.

— Спочатку мабуть трудно було?

— Ну а як же, поки ізбенку поставили, дали в руки сто рублів, хоч їдьте, хоч оставайтесь. Язык знаю один хахлацький, ні руського, ні якого не знаю.

До хати зайшов хлопець років 14. Звати «Ванька Коваленко», ходить в 7 клас, в школі діти розмовляють по-руському, по-татарському, «по хохол». «Коли як попало, як є руські, то по-татарському».

— Про Україну учителі розповідають вам?

— Нет.

— А з книжок читаєте?

— Читаєм, конешно. На вулиці співаємо пісень: «По пісочку течет речка», «Хасановская ночь», «Мальчик», «Город Петровск», «Каторжанін»... Більше не знаю. Ще співають: «Випрягайте хлопці коні», «Ой ти хмелю...», «Ой вербо, вербо», «Ой у полі вітер віє», «Реве та стогне Дніпр широк[ий]».

Невістка Орини Миколаївни, звати її Марія Микитівна, років 27, каже:

— Тепер ніколи співати і вдень працюємо і вночі — на дві смены. Не до пісень.

Баба Орина Миколаївна живе з невісткою і з двома білоголовими онуками. Галі («Нюра») — 4 роки, Петрові — три роки. Розмовляють вони теж українською мовою, але іноді вже «окають». Сина Федора призвали на війну.

— В маю місяці призвали в лагерь, а потім поїхав на хронт, чи на позицію. З дороги написав два письма, прийшло одно й друге слідом, та більше й не було. Чи може й в живих уже немає. В останньому письмі писав «ідем в бой», та й не знаю. Пройшла така чутка, що в Уфу привезли, в госпіталі без руки лежить.

— А ви не навідувались?

— Ні, хіба його знаєш, де він. Не один же госпіталь.

У хаті Грицька Давиденка невістка Улита Оникіївна Давиденко, років 52, виїхала із села Свинарної, коли було 13 рік. Каже:

— Ой, яка ж то рідна Україна я балакаю по своєму, по хохлацькому, а по руські станеш повертати, а воно не повертається.

Син Грицька — Олександр Давиденко років 47, виїхав із Н. Санжарів, коли було 5 років, каже:

— У нас таких пісень співають, як там співали. Я помню, ще в школу ходив, був голод, люди кормили это в шестом году. Ми не ходили на заробітки, тоді хліб був дешево, можна було купити скільки вгодно. Були такі мужики, пуд хліба стояв один руб., а то й 70 копійок. Ну до нас не касалось, хотя і неврожай був. Ну а зараз коснулось, хліб у полі погніє.

Улита каже:

— Татарки на наших не йдуть, а наші ідуть за татар. Може й є щоб наші брали, ну я не слыхала. Звичаїв не приймають, а вони від нас много переймають. От ми сюди приїхали — вони картошки не садили, капусти, цибулі, а тепер навчилися — садять ще більше за нас.

— Чай від них навчились пити.

— Ні, це не від них, це від руських.

— Ех, Україна рідна, а тут намучилися, сибірка чортова!...